

مسجد جامع قزوین

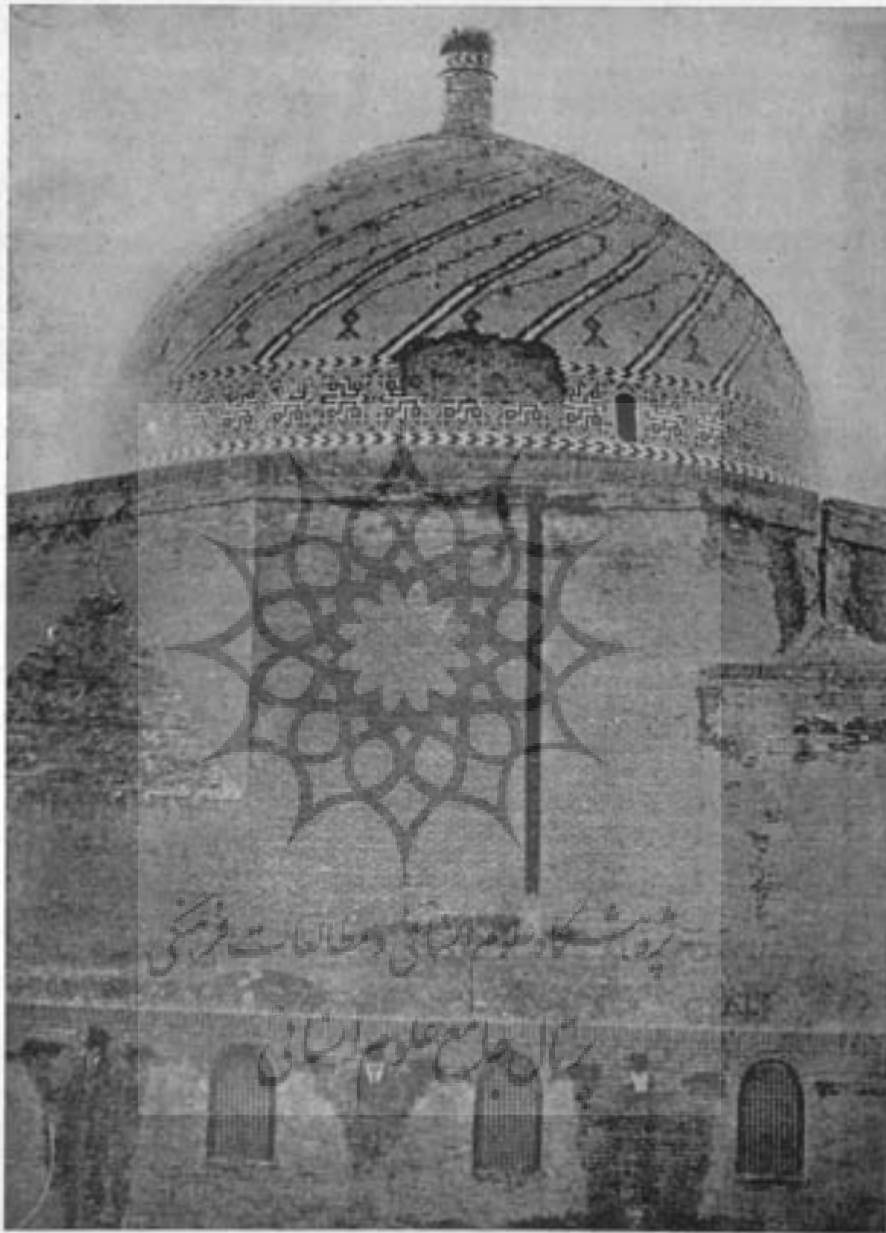
نصرت‌الله مشکوتی

بیمود و ازمیدان کارزار غالب بیرون آمد و نیز در این بین گاهگاهی موفق شد که آثار گذشتگان و اسرار سمعی و گنجینه های بهفته را که در دل خاک و روی زمین پنهان و باقی مانده بود حفظ نمود و سپس به ترمیم و پایداری آنها همت و کوشش گمارد.

آنانکه بدانشن قریحه و لطف طبع و صفای ذوق و هنرمندی بین مردم مشهور میباشند در حقیقت بدارا بودن موهبتی از جانب خداوند متعال و آفریننده خود سرافرازند که نمیتوان ارزشی برای آن خصوصیت و حساسیت معنوی آنان قائل شد. از این رو بایستی خداوندان صنعت و آرباب هنر را که

از آن آثار دلریبا و جذاب نمونه گرا بیهای از دوره اسلامی و زمان فرما روائسی سلجوقیان نصیب قزوین شده و گویا دست روزگار هم به از بین بردن آن آثار قدرت بیافته سپاسگذاری نمود که توانسته اند بحکم دارا بودن و ذبغه الهی که در نهاد آسان پنهان گشته برای خوش آیند آیندگان آثار و تصاویر و بیکر های زیبائی بجا گذارند که نه تنها مقام و منزلت هنری خود را در عالم هنر و فرهنگ آبنسده بدست آورند بلکه بشکمیل و تدوین دفتر زیبائیهای جهانی هم خدمتی بسزا انجام داده باشند.

از این رو کشور باستانی ایران است که مهد صنایع ظریفه و هنر های زیبا بشمار میرود قرین مباحثات و سرفرازی است که دارای

منظره گنبد سلجوقی و پایه آجری آن (پوشش کاشی روی گنبد از تعمیرات دوره اخیر میباشد)

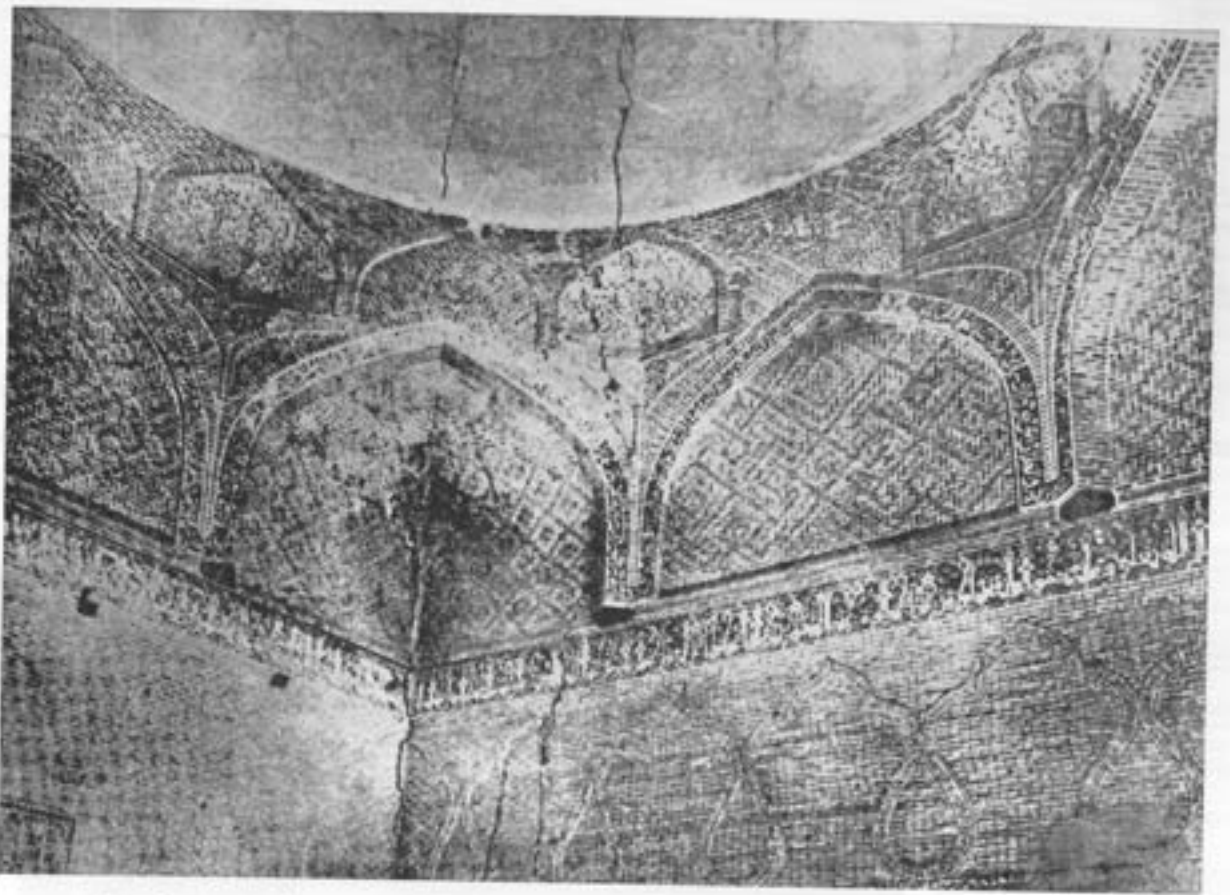
باین بنا داده که برای همیشه بایستی این شبستان را از آثار نادره تاریخی اسلام بشمار آوریم.

برای آنکه در ضمن شرح جامع قزوین رعایت ترتیب و تقدم زمانی ساختمانهای مختلفه این بنا شود به ترتیب زمان بذكر آثار و ساختمانهای آن از دوره پیش از اسلام شروع و بعصر حاضر ختم میکنیم. قدیمترین بنائی که امروزه در مجموعه ابنیه مسجد جامع بنظر میرسد بنای محقر گنبد داری است

از بیروی فکر و ابداع و ابتکار آنان آثار دلریبائی در صفحه کیتی بیاد کار باقی مانده و دست تجاوز روزگار هم به از بین بردن آن آثار قدرت بیافته سپاسگذاری نمود که توانسته اند بحکم دارا بودن و ذبغه الهی که در نهاد آسان پنهان گشته برای خوش آیند آیندگان آثار و تصاویر و بیکر های زیبائی بجا گذارند که نه تنها مقام و منزلت هنری خود را در عالم هنر و فرهنگ آبنسده بدست آورند بلکه بشکمیل و تدوین دفتر زیبائیهای جهانی هم خدمتی بسزا انجام داده باشند.

از این رو کشور باستانی ایران است که مهد صنایع ظریفه و هنر های زیبا بشمار میرود قرین مباحثات و سرفرازی است که دارای

مجموعه های دلپسندی از آثار و یادگار نیاکان که میراث گذشته است میباشد با اینکه کشور عزیز ما در طی سده های گذشته چندان روی آرام ندیده چور و ستم فراوان کشیده حمله اسکندر هجوم اعراب و یورش چنگیز و مغول و غلبه و سلطه تیمور را بر بیکر خود هموار ساخته است بحکم آنکه بقای آن در کتاب عالم ثبت و مغلذ گردیده دیری نکشید که جراحتهای وارده را مدلاوا نموده آب رفته را بهجوی باز آورده و به پشتیبانی غریزه ملی ره و رسم خود را

شده این نکته تا حدی به ثبوت رسیده که اساس معماری آغاز اسلامی همان طرح دوره ساسانی پیش از آن است بطوریکه برخی از باستانشناسان معتقدند ساختمان شبستانهای مساجد اولیه اسلام بر روی طرح و نقشه چهارطاقی آتشکده هاربخته شده و سرمشق ابدیه اوایل اسلام بناهای چهار طاقی میباشد (۱)

محل و نیم گنبدی های درونی شبستان با تزئینات آجرکاری و گچبری و غوطه کوفی دور هلالها و نوارهای مارپیچی شکل زیر آن

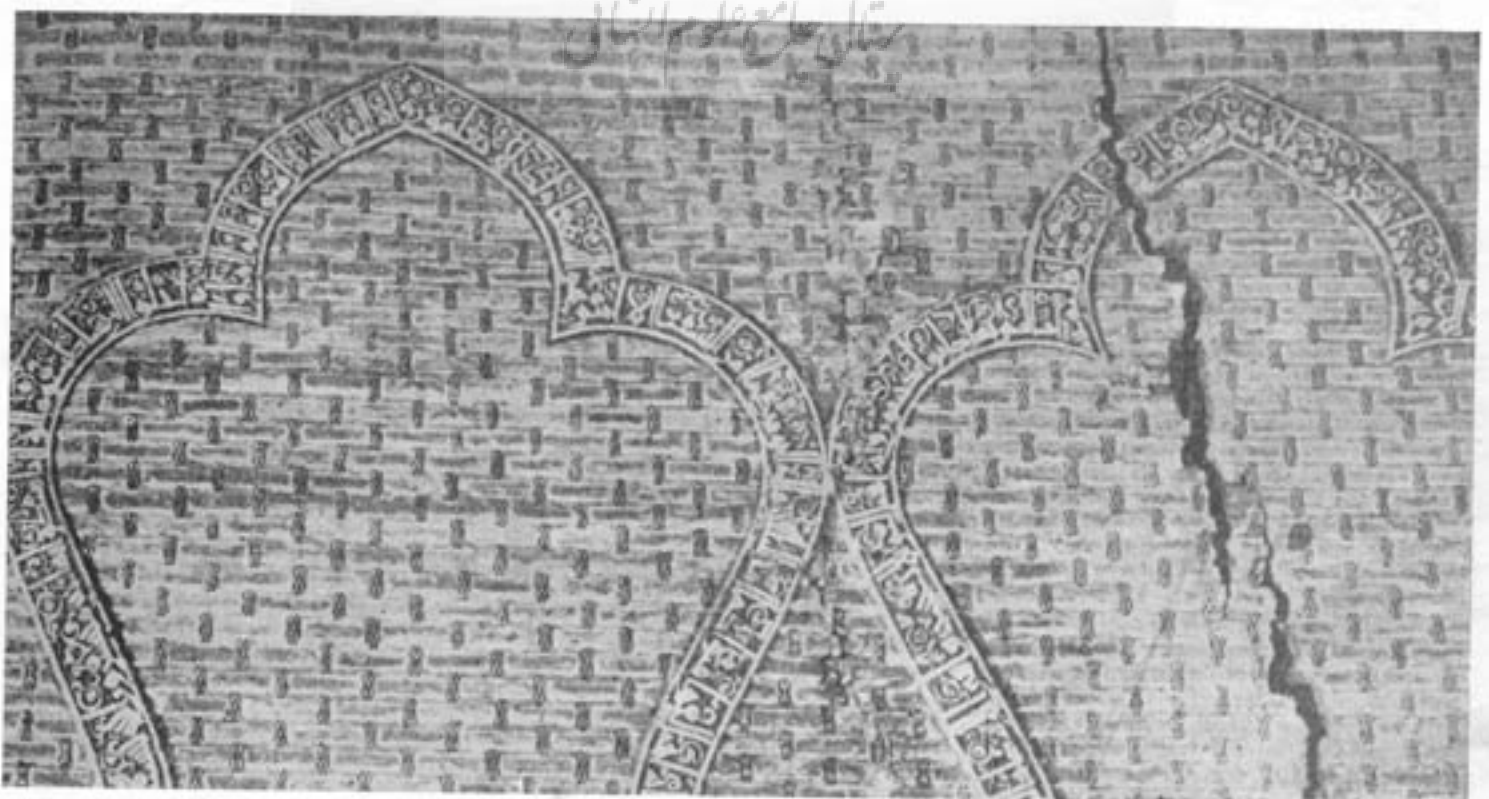
بدین ترتیب قدیمترین

ساختمان کنونی مسجد جامع بنای گنبد دار هارونی است که تنها اهمیت آن قدمت و پیشینه تاریخی میباشد و پس

که متصل بدهلیز ورودی مسجداست این بنای گنبد دار که در نهایت سادگی و مرکب از مثنوی خشت کهنه و گل و لانی بیش نیست بنام مسجد هارونی یا طاق هارونی نامیده میشود. اصل بنای آنرا بدوره پیش از اسلام نسبت میدهند و شهرت دارد که مسجد هارونی که متعلق به هارون الرشید خلیفه عباسی میباشد بر روی بنیان آتشکده پیش از اسلام نهاده شده نخستین خشت این بنا را بطرح چهارطاقی گذاشته اند بعداً در دوره عباسی و زمان هارون آنرا آتشکده را از بین برده بر اساس وی همان بنای مذهبی طرح مسجد هارونی را گذاردند. در اینکه این تصور تا چه حد در این بنا حقیقت دارد معلوم نیست لیکن از بررسی در هیئت ساختمان کنونی طاق بدست میآید که نسبت اصل بنا بدوره پیش از اسلام چندان خالی از صواب نیست زیرا در کتیبه بنامی که در بازه این قبیل ابدیه و آثار آغاز اسلامی و سرمشاه آنها تاکنون انجام

دومین بنای مسجد که از جنبه زمان و تاریخ بایستی بعد از طاق هارونی نامبرده شود همان بنای شبستان بی نظیر و گنبد آجری دوره سلجوقیان است که بناد کار هنر متمدنی و ریزه کارهای صنعتی آندوره پایدار مانده این گنبد و شبستان گرانها که آیتی از زیبایی و دوری از در شاهوار صنعتی ایران میباشد از نظر طرز ساختمان گنبد که گنبد را بر روی چهار پایه قرار داده اند و نیم طاقهای زیبایی در چهار گوش طاق پدید آورده و تقسیم فشار متساوی گنبد بر روی چهار پایه و تأسیس گنبد در پوشه آجری و طرح هلالهای اطراف آن در این دیوارهای درونی آن بانواع آرایشهای مختلفه گوناگون کچی

۱- کتاب تاریخ صنایع ایران دکتر کریمی ویسن ترجمه فریاد س ۱۳۰.

دوسطر از انتهای کتیبه و تاریخ سنة تسع وخمسة (۵۰۹) هجری

بطوریکه از متن کتیبه بالابدست می‌آید معلوم می‌شود ساختمان بنای شبستان و کتیبه قدیمی آجری آن (در این اواخر روی کتیبه آجری دوره سلجوق را با کتیبه فیروزه رنگ پوشش نموده اند) مدت هفت سال بطول کشیده تاریخ آغاز ساختمان آن سال ۵۰۷ هجری و پایان آن ۵۱۴ هجری است. کتیبه دیگری بخط نسخ دایر بوقف و واگذاری قنات مشهور به خارتاش (قنات خارتاش اکنون هم مورد استفاده بوده و در صحن مسجد جاری است) در جهت غربی شبستان کجبری شده است. متن این کتیبه هم که از نظر تاریخ ساختمان و شناسائی طرز واگذاری و استفاده از قنات می‌باشد دارای اهمیت بوده لیکن فقط در این جا قسمتی از کلمات آغاز و آخر کتیبه که در باب تاریخ ساختمان عمارت قبه و مسجد است اکتفا می‌نماییم:

و اختلاط کاشیهای لوزی با یکدیگر و کجبری نوارهای ماریجی شکل و تنظیم متن کتیبه های تاریخی بخطوط کوفی ریحانی و گل دار و خط ثلث و رفاع و طغری و سطر بندی و حکاکی درون خطوط و گل و بوته هائی که در فواصل آنها تعبیه شده حاکی از مهارت و استادی کارگران این بنا میباشد که با مثنی کجج توانسته اند هنر نمائی بیادگار گذارند که هنوز هم پس از گذشتن چندین سده آثار آنها باطراوت خاصی جلب نظر دستداران کمال و هنر را مینماید. از همین رو در این اواخر در نتیجه بررسیهای دقیقی که از طرف پرفسور بوپ امریکائی و دونالد ویلبر در باره ساخته ان این شبستان و نکات معماری و تزئینات دوره سلجوقی آن بعمل آمده که مختصری از آن تحقیقات را در رساله هنر های زیبا و باستانی ایران جلد چهارم سال ۱۹۳۶

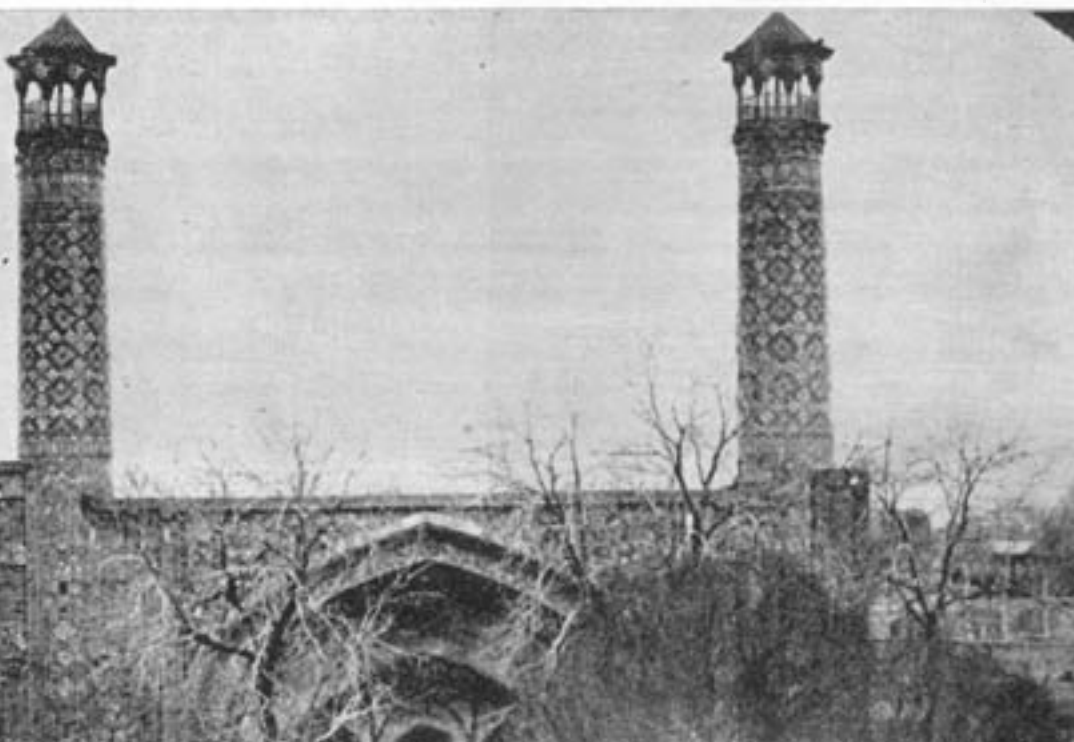

نمونه از آرایشهای گل و بوته بدنه شبستان و متن کتیبه های کجبری

بسم الله الرحمن الرحيم يقول العبد الضعيف المنتظر لعفو ربه خارتاش بن عبدالله ما والقناة خارتاشيه تمت عمارة هذا القبة في آخر سنة تسع وخمسمائة چنانکه بنظر میرسد در پایان این کتیبه سال اتمام بنا را سال ۵۰۹ هجری تعیین ساخته و ضبط نموده اند. از طرف دیگر بطوریکه صاحب کتاب اخبار البلدان ابن قتیبه^(۱) در باب ساختمان شبستان مسجد جامع قرظین نوشته تاریخ شروع و تمام آنرا بدین ترتیب ثبت کرده است: **و ابتدأ الأئمة الأربعة خارتاش بعمارتها في شوال سنة ۵۰۰ و تمت في رجب سنة ۵۰۹** با ذکر سالهای آغاز و پایان بنا و اختلاف اینکه تاریخ پایان بنا **و تمام این کتاب بهرین وزارت فرهنگ از روی نسخه اصلی که متعلق بکتابخانه آستانه قدوسی است عکس برداری شده نسخه ای از آن در کتابخانه موزه ایران باستان میباشد.**

انتشار داده و مفصل آن را در طی کتاب بررسیهای هنر اسلامی برشته تحریر آورد ما معلوم می‌شود که در درون شبستان پنج کتیبه کجبری که همگی کلام از نظر حسن خط و زیبایی ارزش خاصی دارند بنظر میرسد و ضمناً موضوع هر کدام از این پنج کتیبه حاوی شرحی در باره ساختمان شبستان و تاریخچه بنا و بانی و موقوفات و متعلقات آن است که از جنبه شناسائی تاریخ معماری این بنا استاد بی نظیر ویدلی بشمارند. از جمله کتیبه شمالی شبستان که در کتب نوار ماریجی شکل و حاشیه بخط نسخ کجبری شده شامل کلامی در باره ساختمان شبستان بروز کار پادشاهی ملکشاه سلجوقی و بدست ابو منصور خارتاش ابن عبدالله العمادی است و همین جهت است که این شبستان و کتیبه بنام شبستان

خارتاش شهرت دارد. اینک متن قسمتی از این کتیبه تاریخی که مورد استفاده ما است در زیر نقل میشود:
بسم الله الرحمن الرحيم فی ایام دولة الملك المعادل السلطان المعظم مالك العرب المعجم عماد الدنيا والدين ابي شجاع محمد بن ملكشاه قسيم امير المؤمنين امر الله لعره و اعلى في الاقدار قدره و في ولايته الامير الاسفهدار محمد الدين ابي الوصي الابله عليكم و لله بزبور الارضين امير المؤمنين شاه الدنيا والدين وقد اجري الله تعالى ذلك على يد الامير الموفق لمرضاة الافعال ابو منصور خارتاش بن عبدالله العمادی ابي الغامر رضائه فی مدة سبع سنين اوله شهود سنة سبع وخمسمائة و آخرها سنة اربع وعشر وخمسمائة والآخره

ایوان سلجوقی که بر فراز آن دو مناره کاشگری در دوره اخیر ساخته شده

صرف وقت شده باشد چنانکه پرفسور پوپ هم یکی از جهات طول مدت اتمام ساختمان شبستان را بکار بردن همین آرایشهای فراوان میداند که برای تکمیل آن ریزه کاریها حوصله و وقت کافی لازم بوده است.

زیباترین کتیبه کجبری درون شبستان کتیبه ایست بخط کوفی ریحانی که از بدنه غربی شبستان شروع شده و ضلع شمالی خانمه مییابد این کتیبه که بیشتر از نظر زیبایی خط و نقش و نگار متن جلب خاطر هنر شناسان را نموده مربوط بواگذاری و وقف قراء برأس آباد و جیوران و آبادیهای موزار متعددی است که بیشتر در اطراف قزوین واقع شده این آبادیها از جانب خمار تاش بانی بنای شبستان وقف گردیده و طرز بهره برداری و تقسیم در آمد آن بطور تفصیل داده شده است.

منظره ایوان صفوی پس از تعمیر سال گذشته

سال ۵۰۹ و یا ۵۱۴ هجری است میتوان با بررسی و تطبیق کتیبه ها چنین نتیجه گرفت که سال پایان عمارت بنا سال ۵۰۹ هجری است لیکن زعمت اتمام تزئینات و نقش کتیبه ها و سایر نقش و نگار درون شبستان همین سال ۵۱۴ هجری است بنا بر این در صورتیکه تاریخ آغاز ساختمان را سال ۵۰۰ هجری و پایان آن را سال ۵۱۴ هجری فرض کنیم چندان دور از حقیقت نیست زیرا بطور یسکه در انشاء چنین ابنیه متداول بوده نخست با تمام استخوان بندی بنا کوشش میشد پس از پایان یافتن استخوان بنا به تزئینات و آرایشهای درونی و بیرونی آن همت میگماردند. بدین رو سال ۵۰۹ هجری زمان اتمام ساختمان اصلی بنا و سال ۵۱۴ هجری تاریخ اتمام تزئینات درونی آن بایستی تصور شود و در واقع یقین این تصور برای کسایسکه ذوق شناسائی هنر های ظریفه را داشته و سر و کاری با ابنیه باستانی و تاریخی دارد چندان تعجبی ندارد که برای اتمام چنین بنای ظریفی که از نظر زیبایی سرآمد آرایشهای این دوره است مدت نه و یا چهارده سال

هجری و پایان آن را سال ۵۱۴ هجری فرض کنیم چندان دور از حقیقت نیست زیرا بطور یسکه در انشاء چنین ابنیه متداول بوده نخست با تمام استخوان بندی بنا کوشش میشد پس از پایان یافتن استخوان بنا به تزئینات و آرایشهای درونی و بیرونی آن همت میگماردند. بدین رو سال ۵۰۹ هجری زمان اتمام ساختمان اصلی بنا و سال ۵۱۴ هجری تاریخ اتمام تزئینات درونی آن بایستی تصور شود و در واقع یقین این تصور برای کسایسکه ذوق شناسائی هنر های ظریفه را داشته و سر و کاری با ابنیه باستانی و تاریخی دارد چندان تعجبی ندارد که برای اتمام چنین بنای ظریفی که از نظر زیبایی سرآمد آرایشهای این دوره است مدت نه و یا چهارده سال

چوب بست ایوان و تصویر پرده بندیهای طاق آن از خلال تیرهای چوب بست دیده میشود

دروازه‌های آجری و تیزه رومی طاق ایوان نقوش آجرکاری دوره سلجوقی دیده میشود

محراب اصلی شبستان از آثار دوره مغول است که سپس بتدریج مرمت شده شیوه مغولی را از دست داده و اکنون بصورت تازه‌ای درآمده . کتیبه آجری این بنا مرکب از دو پوش میباشد پوش زیرین آن سقف داخلی شبستان را که بر چهارپایه کتیبه‌تکیه دارد تشکیل میدهد پوش خارجی آن اکثرین در زیر روکش کاشی لره فیروزه که در این اواخر بردوی آن قرار داده اند پنهان گشته است.

منظره ای از ایوان صفوی در حین تعمیر

از آثار دیگر دوره سلجوقی مسجد جامع بایستی ایوان مقابل کتیبه را نام برد بطوریکه از بررسی در طرز ساختمان ایوان و آجرکاری و نقوش چهار گوش طاق ایوان و رومی پیشانی و تیزه رومی بدست میآید اساس ساختمان آجری این ایوان صرف نظر از کاشیکاری مفرق جزوهای طرفین که متعلق بدوره صفویه است و ساختمان دو مناره بلند و کاشیکاری خشتی پشت بغل و روی دو مناره که متعلق بدوره اخیر است کلیه بنای ایوان از دوره سلجوق بوده و هم عهد با ساختمان شبستان و کتیبه مسجد است .

بجز تزئین کاشیکاری مفرقی که در روی جزوهای آجری جنبین ایوان سلجوقی از دوره صفوی باقی مانده دو بنای دیگر از ابنیه مسجد جامع متعلق بدوره صفوی است .

بام آجری ایوان را تشکیل میدهد. اتصال این دیووش بایک رشته کلافبندی چوبی و شمعکهای آجری و تقسیم فشار بهجداول انجام گرفته پوش زیرین که منظره بزدی بندبهای ایوان در روی آن نقش بسته با دو رومی بزرگ معنهی به پیشانی بنا و رومی زیر ایوان شده است. محل تقاطع نیم گنبد سقف از درون ایوان متصل به بدنه ایوان گشته که حد فاصل آنرا کتیبه خشتی متن لاجوردی که در سه بدنه ایوان نصب شده فرامیگیرد. در زیر این کتیبه اینکه متضمن فایده تاریخی نمیداشد کتیبه ای بخط نستعلیق لاجوردی در روی کاشی خشت زمینه زرد که مورخ بسال ۱۰۶۹ هجری است و در آن نام شاه عباس دوم صفوی دیده میشود موجود است کاتب این کتیبه خود را باین عبارت معرفی مینماید:

کتبه الفقیر المذنب کاوس نقاش غفر ذنوبه .

در بالای فخری سمت راست ایوان زیر ابتداء متن این کتیبه در روی کاشی خشت لاجوردی بخط ثلث زرد رنگ نوشته شده: غلام شاه ولایت شریف کاشی یز. در مقابل آن نوشته شده: مشقه حاجی محمد صالح المذهب قزوینی سنه ۱۰۶۹ در درون دو جزز این ایوان که متصل بدیوار شبستان سلجوقی است دولوح سنگی یکی در طرف راست و دیگری در سمت چپ نصب شده لوح سنگی سمت راست مربوط بممنوع ساختن عوارض قیابنداری دارالسلطنه قزوین بسال ۱۰۸۱ هجری و دیگری مربوط به از بین بردن تنجیل است دیوانی بتاریخ ۱۲۳۸ هجری است.

از وقت در متن کتیبه ایوان شاه عباس دوم صفوی معلوم میشود که ساختمان این ایوان و ایوان سمت غربی متعلق بسده یازدهم هجری بوده و بر طبق کتیبه و ماده تاریخ آن که مصراع: این طاق گل نبود بود طاق دل روشندان. میباشد مطابق بسال ۱۰۸۰ هجری است.

سر در شرقی مسجد که مشرف بخیابان تاریخی عالی قاپوست از بنا هائی است که در دوره شاه سلیمان صفوی ساخته شده و محل شمالی و مسجد متعلق بدوره مغول میباشد لیکن این دو مدخل بطوری ترمیم شده که اکنون ذیلی بر ساختمان زمان اصلی آنها در بین نیست.

ساختمانهای دیگر این مسجد و رواقهای متعدد و قسمتی از صحن و جلوخان آن از ابنیه تازه میباشد که بتدریج بر بنای اصلی افزوده شده گذشته از این بطوریکه از بررسی کتب تاریخی برمیآید جامع کبیر در اصل دارای بنای مدرسه و کتابخانه و شبستان و اماکن دیگری بوده که امروزه اثری از آنها دیده نشده و حتی کوچکترین یادگاری از آن بناها و مناره مسجد در جا باقی نمانده است.

بطوریکه از شرح ساختمان این مسجد بدست میآید و بیشتر مورخین و باستان شناسانی که در باب ساختمان آن تنبهنی نموده اند مانند ابن قتیبه در کتاب عکسی اخبار البلدان^۱ و حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده^۲ شرح ابنیه

۱ - اخبار البلدان ابن قتیبه ص ۵

۲ - تاریخ گزیده ص ۸۲۴

قزوین و پرفسور بوپ در رساله باستانشناسی^۳ و کریستی و یلسن در کتاب تاریخ صنایع ایران و اسمیت امریکائی در کتاب صنایع اسلامی و عدد دیگر از باستانشناسان و محققین که درباره نکات مختلفه معماری ایران در سببهای دقیقی نموده اند تماماً بسا یکدیگر همراهی و همداستانند که ساختمان مسجد جامع قزوین متعلق بادوار مختلفه بوده بمرور زمان بناهایی که توسط ابواحد کتانی در سال ۳۹۳ هجری و ابراهیم بن مرزبان در ۴۱۳ هجری و مقصوده عتیق مسجد که بدست حسن مصاحب ابن السریح و ساختمان محرابی که در سال ۴۵۸ هجری بامر امیرالب ارغو و مسجدتوت از بناهای محمد بن حجاج ساخته شده بکلی از بین رفته و نشانی هم از آنها در بین نیست.

برای آنکه گرابها ترین مجموعه مسجد از دستبرد طبیعت مصون ماند نخستین بار تعمیر نیم گنبدی ایوان متصل به کتبسلجوقی پرداخته اند. (بنای این ایوان از نظر تناسب ساختمان و طاق بلند و یزده بندبهای داخلی و تزئین کاشیکاری از نمونه های کامل ایوان دوره صفوی بشمار میرود) در طرز ساختمان این ایوان و طاق آن چون رعایت تقسیم فشار بتساوی معین نشده بود و شالوده بنا قدرت کشیدن بار سنگین نیم گنبد دیووشه را نداشت بمرور زمان طاق خارجی دوچار شکست و لرزل شده بود در نتیجه شکستهای خطرناکی بطاق زیرین وارد شده و وقوع یکی دوبار زمین لرزه شدید دامنه شکاف شکستها را زیاده تر نموده بطوریکه شکستهای محقق در داخل شبستان و ایوان پدیدار شده است. برای اینکه از ریزش ترسناکات و خرابی بیشتر این بنا جلوگیری شود نکارنده از سه سال پیش با بنظر طرف براهتمانی و دستور آقای گدار مدیر باستانشناسی ایران دست بکار یک رشته تعمیرات اساسی در بنای مسجد گردیده و بطوریکه تا او بر بالا نشان میدهد بدو به برداشتن نیم گنبدی پرداخته و پس از کلاف کشی آهن و بند و بست طاق زیرین توسط ساختن شمعکهای آجری و تهیه جدول مخصوص فشار موفق گردیده که نیم گنبدی فرو ریخته را بسوی قدیم آن ساخته و پرداخته نماید. پس از فراغت از این کار مشکل و مرمت اطراف نیم گنبدی و ساختمان پشت بند های آجری بتعمیر جبهه بنا و ساختمان دو گوشوار زوجی جنبین ایوان شروع نموده در خلال سال گذشته بتهیه چوب بست داخل ایوان که منظره آن بنظر میرسد اقدام نمود. اکنون تعمیر یزده بندبهای سقف داخلی ایوان اتمام یافته و مشغول تهیه کاشیهای هفت رنگ و رفع نواقص کتیبه های کاشی تاریخی و بی بندی صفا های اطراف میباشد تا بدین ترتیب بنای شبستان بی نظیر تاریخی دوره سلجوقی را برای همیشه از خطر خرابی حفظ و مصون دارد.

امیدوار است در سال آینده با کوشش فراوانی که در راه تکمیل تعمیرات اساسی و تزئینی این بنای گرابهها میشود موفق گردیده چوب بست درون ایوان آنرا بر چیده و سپس بتعمیر سایر قسمتهای مسجد و سر در آن پرداخته شود.

۳ - رساله هنرهای زیبا جلد ۴ ص ۲۰۹ سال ۱۹۲۶